

Augustinus' betekenis voor Erasmus' opvatting van de vrije wil

C.P.M. Burger

Gezien het belang van Augustinus voor de genadeleer ligt het voor de hand na te gaan, hoe Erasmus geschriften van Augustinus heeft verwerkt en met de autoriteit van deze kerkvader is omgegaan in zijn discussie met Luther over vrijheid of onvrijheid van de menselijke wil. Ik schets achtereenvolgens de functie die citaten uit geschriften van kerkvaders en speciaal van Augustinus voor Erasmus hebben; Erasmus' visie op de ontwikkeling van de grote kerkvader, en zijn afwijzing van Luthers poging de antipelagiaanse geschriften van Augustinus binnen diens oeuvre tot maatstaf te maken. Tevens vergelijk ik Erasmus' opvatting van de samenwerking tussen God en de menselijke wil met die van enkele laatmiddeleeuwse augustinisten.

1. CITATEN UIT GESCHRIFTEN VAN KERKVADERS HEBBEN VOOR ERASMUS EEN DIENENDE FUNCTIE

Erasmus streeft een geheel ander doel na dan zijn tegenstander Luther. Hij zegt van zichzelf, dat hij de tekst van de bijbel naar zijn letterlijke inhoud wil verstaan en anderen deze kunst wil leren.¹ Tegenstanders verwijten hem niet meer te zijn dan een leraar van de grammatica. Erasmus wijst er op, dat zeer belangrijke kerkvaders ook taalkundigen genoemd kunnen worden.² Hij wil inderdaad niets anders en niets meer zijn dan een 'grammatistes' in de bestudering van de bijbel.³ Daarom gebruikt

-
1. Cf. Cornelis Augustijn: 'Erasmus und seine Theologie: Hatte Luther recht?' (1987), nu in: Cornelis Augustijn, *Erasmus: Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer*, Leiden etc. 1996 [Studies in Medieval and Reformation Thought 59], 293 - 310; 299. Ik heb over dit onderwerp eerder al een artikel doen verschijnen: 'Erasmus' Auseinandersetzung mit Augustin im Streit mit Luther', Leif Grane, Alfred Schindler und Markus Wriedt (redd.): *Auctoritas Patrum. Zur Rezeption der Kirchenväter im 15. und 16. Jahrhundert*, Mainz 1993. [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte. Beiheft 37], 1 - 13. Ik ben mijn collega Augustijn erkentelijk dat hij naar het Nederlands in dit artikel heeft willen kijken.
  2. Erasmus, brief aan Henry Bullock, augustus 1516 (P. S. Allen, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, n. 456, regels 130 - 132. 133v. 137 - 139; vol. 2, 325): 'indignum se iudicant ad istas grammaticorum minutias descendere; sic enim vocare solent eos qui bonas didicere literas... quasi vero laudi vertendum sit theologo si grammaticen nesciat... Neque negari potest Hieronymum, Ambrosium, Augustinum, quorum auctoritate potissimum res theologica nititur, ex hoc grammaticorum ordine fuisse.' Cf. Cornelis Augustijn, *Erasmus von Rotterdam. Leben - Werk - Wirkung*, München 1986, 96: 'Er war sich seines wesentlichen Dienstes bewußt, den er der Christenheit damit erwies.'
  3. Cf. Augustijn, 'Erasmus und seine Theologie' (1987; zie noot 1), 298v.: 'Wenn er seine eigene selbstgewählte Lebensaufgabe umschreibt, gebraucht er als Selbstbezeichnung das Wort "grammatistes", und zwar im Bibelstudium. Er wolle der Heiligen Schrift den niedrigen Dienst des

hij ook citaten uit geschriften van de kerkvaders alleen als hulp bij de formulering van zijn eigen positie. Ook haalt hij ze aan als het om de interpretatie van bepaalde bijbelteksten gaat.⁴ De kerkvaders beschouwt hij als de belangrijkste vertegenwoordigers van een theologie, die enerzijds bepaald is door de Heilige Schrift en anderzijds tegelijk welbewust in de antieke cultuur en traditie staat. Een dergelijke theologie ziet hij als voorbeeld voor de theologie van zijn eigen tijd.⁵ Op tegenstrijdigheden in de exegese van de kerkvaders wijst hij met een zeker plezier. Zijn tijdgenoten hebben hem dit als gebrek aan respect verweten. Maar gebrek aan respect schuilt daar bij Erasmus niet achter. Door zijn manier van werken wil hij het zuivere evangelie herstellen. Ook het wijzen op tegenstrijdigheden in de exegese kan zijns inziens helpen de geest van de Vroege Kerk in de kerk van zijn tijd terug te brengen.⁶

Erasmus wil met Luther een gesprek aangaan over macht of onmacht van de vrije wil bij het vervullen van Gods geboden. Zijn tegenstander erkent alléén de Heilige Schrift en wijst een beroep op de autoriteit van uitleggers af. Erasmus accepteert dit beginsel, temeer omdat het hem moeite bespaart.⁷ Op filologische wijze onderzoekt hij de teksten en licht hij de theologische inhoud toe.⁸ Ook in zijn discussie met Luther gebruikt hij citaten uit kerkvaders alléén als hulp bij de formulering van zijn eigen positie en ter interpretatie van bepaalde bijbelse teksten.

2. AUGUSTINUS IS VOOR ERASMUS SLECHTS VAN BEPERKT BELANG

Evenals de overige kerkvaders is ook Augustinus voor Erasmus niet meer dan een steun, als ze beiden dezelfde mening zijn toegedaan. Hij laat zich bij het bepalen van zijn eigen standpunt door een afwijkende opinie van Augustinus niet onzeker

---

Schulmeisters besorgen, der sich darum kümmert, einfach den Text seinem Wortlaut nach zu verstehen und diese Kunst des Verstehens andere zu lehren.'

4. Augustijn, *Erasmus* (1986), 121: 'Erasmus bereitete sich gut vor. Er zog eine Menge Kirchenväter heran... die erwähnten Theologen brauchte er zur Ausformung und Untermauerung seines eigenen Standpunktes und zur Exegese von Bibeltexten.'
5. Cf. Augustijn, 'Erasmus und seine Theologie' (1987; zie noot 1), 308: "Zudem gelten die Kirchenväter als die Hauptvertreter einer an der Schrift orientierten Theologie, die zugleich sehr bewußt in der antiken Kultur und Tradition steht, und die vorbildlich für die Theologie seiner Zeit wirken kann."
6. Cf. Augustijn, 'Erasmus und seine Theologie' (1987; zie noot 1), 301: 'Was für viele seiner Leser somit Merkmal der Respektlosigkeit war, war für Erasmus die unzweifelbar echte, ja unaufgebbare Arbeitsweise der Theologie. Sie sollte sich zur Aufgabe stellen, das reine Evangelium wiederherzustellen und es damit der Kirche ermöglichen, zum Geist der Urkirche zurückzukehren.'
7. Erasmus, *De libero arbitrio* Ibl (ed. Werner Welzig, vol. 4, 20): 'Iam quando Lutherus non recipit auctoritatem ullius scriptoris quantumvis approbati, sed tantum audit scripturas canonicas, sanequam libens amplectar hoc laboris compendium.'
8. Cf. Augustijn, *Erasmus* (1986), 124: 'Erasmus arbeitet als Exeget aus der Schule der Kirchenväter, er nimmt die Bibeltexte zum Ausgangspunkt, die er philologisch ausleuchtet und nötigenfalls mit Exkursen versieht, in welchen die theologischen Implikationen des Textes ausführlich dargelegt werden.'

maken. Het is opmerkelijk dat in een opsomming van kerkvaders die de talen én de literatuur kennen, Augustinus ontbreekt: Erasmus noemt veeleer Origenes, Basilius, Chrysostomus en Hieronymus.⁹ Hij heeft een zekere voorkeur voor de Griekse kerkvaders boven de Latijnse.¹⁰ Onder de Latijnse kerkvaders komt Hieronymus voor Erasmus eerder als leidsman in aanmerking dan Augustinus. Maar ook Hieronymus volgt Erasmus niet altijd.¹¹ Als hij Augustinus aanhaalt, citeert hij hem in 'De libero arbitrio' niet exact en noemt hij geen precieze vindplaats. Hij laat het bij vage aanduidingen zoals: 'Augustinus schrijft ergens'.¹²

3. ERASMUS IS BEKEND MET AUGUSTINUS' GESCHRIFTEN EN STAAT NIETTEMIN IN DE TRADITIE VAN EERDERE RECIPIËNTEN VAN AUGUSTINUS

In het jaar 1493 reist Erasmus als secretaris van de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen, door de Zuidelijke Nederlanden. In Groenendaal vlak bij Brussel, het voormalige klooster van Ruusbroec, ontdekt hij werken van Augustinus. Hij raakt daardoor dusdanig gefascineerd dat hij de boeken tot verbazing van de kanunniken zelfs 's nachts in zijn slaapvertrek meeneemt.¹³ In zijn dialoog 'Antibarbari', geschreven aan het eind van zijn tijd in de Lage Landen of aan het begin van zijn verblijf in Parijs vanaf 1495, noemt hij Augustinus en Hieronymus als voorbeelden van een verbinding van vroomheid en beschaving.¹⁴ In zijn 'Ratio verae theologiae' volgt hij Augustinus' 'De doctrina christiana' in zijn poging regels te geven voor een

-
9. Erasmus, *Ratio seu methodus* (Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia, vol. V, Leiden 1704 [= LB V], 75 - 138; 82A): 'si quis hujus rei promptum aliquod argumentum requirat, veteres illos Theologos, Origenem, Basilium, Chrysostomum, Hieronymum cum hisce recentioribus componat conferatque: videbit illic aureum quoddam ire flumen...'
  10. Cf. Augustijn, *Erasmus* (1986), 92: 'Origenes, der Meister der allegorischen Exegese, ist noch höher einzuschätzen als Hieronymus, wie Erasmus im allgemeinen die griechischen Autoren den lateinischen vorzieht.' Cf. Erasmus, *Ratio seu methodus* (LB V, 133A): 'deligamus optimos, velut Origenem, qui sic primus, ut nemo cum illo conferri possit...', en (vol. V, 133C): 'Et in auctoribus non hoc modo discrimen est, quod Graeci praecellunt Latinos, quod veteres recentiores: verum etiam quod in singulis etiam generibus alius sit alio praestantior.'
  11. Augustijn, 'Erasmus und seine Theologie' (1987, zie noot 1), 302: 'frei von aller dogmatischen Voreingenommenheit, unbefangen, trotz der entgegengesetzten Meinung des von ihm hochverehrten Hieronymus.'
  12. Cf. Erasmus, *De lib. arb.* Ia10 (ed. Welzig 4, 18): 'quod alicubi scribit Augustinus' [zie het uitgebreide citaat in noot 26].
  13. Brief van de monnik Willem van Leuven aan Martinus Lypsius [Maarten Lips], 1522 of 1523 (P. S. Allen, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, vol. 1, appendix V, 590): 'Mirabantur nostri, vt a senioribus audiui, et paene ridebant hominem, quod illos ferme solos amplecteretur codices caeterisque praeferreret omnibus, nempe ignari quid ipsum in illis tantopere delectaret.' Augustijn, *Erasmus* (1986), 26 wijst op deze plaats.
  14. Erasmus, *Antibarbari* (Opera omnia Desiderii Erasmi ... [ASD], vol. 1, 1: 35-138; 86, 10v.): 'Men mag geleerde theologen niet op basis van 1 Cor. 8,1 'Scientia inflat, charitas aedificat' van hoogmoed beschuldigen: 'In Augustinum, in Hieronymum, in plerosque alios, quos, quia doctissimi fuerint, nefas sit ob id eos superbiae insimulare.' Zie Augustijn, *Erasmus* (1986), 27: 'Er verwies auf einige positive Vorbilder, besonders auf die Haltung von Hieronymus und Augustinus.'

goede exegese van de bijbel.¹⁵ Men mag dus aannemen dat Erasmus een brede kennis van het oeuvre van Augustinus heeft. Het is verleidelijk te veronderstellen dat Erasmus, die in de jaren 1528 en 1529 de werken van Augustinus in tien delen zal uitgeven, al in 1524 met betrekking tot hem alléén vanuit deze werken zou redeneren, dat hij volledig onafhankelijk zou zijn van de discussies over Augustinus' opvattingen tot aan zijn tijd. Maar dat is niet het geval. Ook Erasmus staat in een traditie.

Hij is zich wel bewust van de verschillende mogelijkheden om met Augustinus om te gaan. Er is voor hem een acceptabele fase in de ontwikkeling van Augustinus - ik noem deze in het vervolg: 'Augustinus in fase I' - in de tijd vóór het optreden van Pelagius. Gedurende deze fase is Augustinus naar zijn mening uitgegaan van een vrije wil van de mens ook in diens verhouding tot God. Maar na het optreden van Pelagius heeft Augustinus eenzijdig de noodzaak van de genade beklemtoond - en dat ten koste van de vrije wil. Augustinus' uitspraken uit deze fase - ik noem deze in het vervolg 'Augustinus in fase II' - zijn voor Erasmus niet acceptabel.¹⁶

Erasmus kent ook een andere interpretatie van de verandering in Augustinus' denken over Gods genade. Volgens deze verklaring heeft Augustinus alleen om tactische redenen de noodzaak van Gods genade overdreven teneinde zijn Pelagiaanse tegenstanders tot de door hem eigenlijk bedoelde opvatting te brengen, die de menselijke vrije wil wel degelijk in zijn waarde laat. Augustinus zou tegen de Pelagiaanse overschatting van de natuurlijke krachten van de mens een juiste middenpositie in de genadeleer hebben willen bereiken door de noodzaak van Gods genade te overdrijven. Deze interpretatie heeft eigenlijk slechts de functie, Augustinus' uitspraken over het aangewezen zijn van de mens op de genade in een voorstelling in te kunnen passen, die hem tegelijk de vrije wil helemaal doet accepteren. Deze opvatting past niet in Erasmus' visie: hij gaat immers uit van een werkelijke verandering in Augustinus' denken, niet van een tactische zet. Erasmus kent deze vóór hem al vaak gebezigde mogelijkheid, maar schrijft haar niet aan Augustinus toe. Hij vindt deze opvatting in de traditie van de interpretatie van 'Augustinus in fase II'. Die opvatting wordt dan gebruikt tegen allen die de genade

---

15. Erasmus, *Ratio seu methodus* (LB V, 127A): 'quibus ex fontibus petendae sint allegoriae, partim explicat Dionysius..., partim Augustinus libro *De Doctrina Christiana* tertio, propositis et explicatis Tychonii septem regulis...' Cf. Augustijn, *Erasmus* (1986), 90v. Cf. verder Charles Béné, *Erasmus et Saint Augustin ou Influence de Saint Augustin sur l'humanisme d'Erasmus* (Travaux d'Humanisme et Renaissance CIII), Genève 1969.

16. De verandering die 'Augustinus in fase II' teweeg brengt in het denken over genade in de westerse theologie licht Alfred Schindler bijzonder duidelijk toe: 'Gnade und Freiheit. Zum Vergleich zwischen den griechischen und lateinischen Kirchenvätern', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 62 (1965), 178 - 195; 178: 'Obschon Vinzenz [von Lerinum] den expliziten Traditionsbeweis gegen Augustin nicht leistet, weiß er sich doch mit den "sancti patres" einig, wenn er Augustins profilierte Lehre von Prädestination und Freiheit ablehnt.' Augustinus' denken over de noodzaak van de genade Gods verandert niet pas na het optreden van Pelagius, maar al na zijn intensieve bestudering van Paulus' brieven. Kurt Flasch heeft de ommezwaai in het denken van Augustinus met het scherpe oog van een tegenstander geschetst: *Logik des Schreckens. Augustinus von Hippo. Die Gnadenehre von 397. Lateinisch-Deutsch. Herausgegeben und erklärt von Kurt Flasch*, Mainz 1990.

van God sterk benadrukken: ze bedoelen niet wat ze beweren, ze overdrijven met opzet.¹⁷ Met deze bewering, dat Augustinus uit tactische overwegingen zou overdrijven, dat 'Augustinus in fase II' gereduceerd zou kunnen worden tot een Augustinus die overdrijft, is Luther het volledig oneens.

4. LUTHERS POGING, SLECHTS DE ANTIPELAGIAANSE GESCHRIFTEN VAN DE LATE AUGUSTINUS, ERASMUS' 'AUGUSTINUS IN FASE II', ALS DIENS ECHTE MENING TE DOEN GELDEN

De strijd om de kracht van de menselijke vrije wil na de zondeval is tegelijk ook een strijd om het belang van de antipelagiaanse geschriften van Augustinus. Erasmus' tegenstander in deze strijd, Luther, heeft verdedigd, dat slechts de antipelagiaanse uitspraken van de late Augustinus binnen diens oeuvre belangrijk zijn. Daarbij kan hij zich op Augustinus' 'Retractationes' beroepen. Het gaat Luther erom, aan te tonen dat de leer van de overweldigende genade Gods en van de rechtvaardiging 'sola gratia' het middelpunt van de Heilige Schrift zijn. Deze leer vindt hij bevestigd in Augustinus' antipelagiaanse geschriften, die met hun autoriteit een belangrijke steun voor zijn poging kunnen zijn. Steun - niet meer. Tot zijn conclusie meent Luther door studie van de bijbel zelf gekomen te zijn. Meer dan steun betekent Augustinus voor hem niet. Maar als hij succes boekt met zijn poging de autoriteit van Augustinus voor zijn opvatting op te eisen, heeft hij veel bereikt.

Erasmus wijst enerzijds op Augustinus' ontwikkeling van fase I naar fase II. Maar hij doet anderzijds geen serieuze poging fase I tot de eigenlijk belangrijke fase in Augustinus' ontwikkeling te verklaren.

---

17. Erasmus, *De libero arbitrio* IV, 16 (ed. Welzig 4, 188): 'Ac vulgo quidem aiunt baculum curvum, ut rectum facias, in diversam partem inflectendum esse; id fortasse consultum fuerit in corrigendis moribus, in dogmatibus an ferendum sit nescio.' Cf. de citaten bij Christoph Burger, 'Der Augustinschüler gegen die modernen Pelagianer: Das "auxilium speciale dei" in der Gnadenlehre Gregors von Rimini', H.A. Oberman (red.), *Gregor von Rimini. Werk und Wirkung bis zur Reformation*, Berlin/New York 1981, 195 - 240; 225 - 227, waaronder bijzonder te noemen stelling 60 van Andreas Karlstadts 151 stellingen 'De natura, lege et gratia', 26 april 1517 (Theodor Kolde, red.: 'Wittenberger Disputationsthesen aus den Jahren 1516 - 1522', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 11, 1889/90, 450 - 453): 'Daarmee stort de opvatting in elkaar dat Augustinus tegen de heretici overdreven zou hebben' (Corruit hoc, quod Augustinus contra haereticos loquitur excessive, contra modernos) en de eerste stelling van Maarten Luther in zijn 'Disputatio contra scholasticam theologiam', 4 september 1517 (Martin Luther, *Studienausgabe*, vol. I, Berlin 1979, 165): 'Beweren dat Augustinus tegen de heretici overdrijft, is beweren dat Augustinus bijna overal gelogen zou hebben' (Dicere quod Augustinus contra haereticos excessiue loquitur. Est dicere Augustinum, fere vbique mentitum [esse]).

5. ERASMUS' SCHETS VAN DE ONTWIKKELING VAN AUGUSTINUS IN KORT BESTEK

Erasmus heeft waardering voor Augustinus' geschriften uit de tijd vóór het optreden van Pelagius. Hij noemt Augustinus in 'De libero arbitrio' als schakel in de keten van zeer geleerde mensen die een bewonderenswaardige kennis van de Heilige Schrift hebben en ook vroom zijn.¹⁸ In de 'Hyperaspistes I' kan hij hem in één adem met Thomas van Aquino noemen als vertegenwoordiger van de opvatting dat de vrije wil van de mens onder de leiding van Gods genade toch steeds meewerkt, zij het ook op zeer bescheiden wijze.¹⁹ In de 'Hyperaspistes II' noemt hij 'Augustinus in fase I' - in een voor de zestiende eeuw opmerkelijke historische redenering - één van de rechtgelovige theologen die aan de krachten van de mens tamelijk veel toeschrijven, vóórdat de strijd om de vrije wil door het optreden van Pelagius in alle hevigheid losbarst.²⁰ Na Pelagius' optreden verandert Augustinus van mening. Nu denkt hij niet langer dat de mens uit eigen kracht in God kan geloven en verontschuldigt hij zich ervoor dat hij dit vroeger wel beweerd had. Augustinus herroept nu uitdrukkelijk wat hij vroeger zelf geschreven had, dat de mens het goede uit eigen kracht zou kunnen willen. Daarna blijft in zijn geschriften naar Erasmus' mening alleen nog de term 'vrije wil' over, niet meer de zaak.²¹ 'Augustinus in fase II' kent na het optreden van Pelagius de door de zondeval beschadigde natuur van de mens een 'vrijheid' toe, die erbarmelijk is, niet waard met een zo'n schitterend woord als 'vrijheid' benoemd te worden.²²

-
18. Erasmus, *De lib. arb.* Ib2 (ed. Welzig 4, 22): 'Et tamen illud interim lectorem admonitum velim ... ut tum denique sibi ponat ob oculos tam numerosam seriem eruditissimorum virorum, quos in hunc usque diem tot saeculorum consensus approbavit, quorum plerosque praeter admirabilem sacrarum literarum peritiam vitae quoque pietas commendat ... Augustinus...'
19. Erasmus, *Hyperaspistes I* (ed. Welzig 4, 628): 'Secundo loco recito sententiam eorum, qui sic minimum tribuunt libero arbitrio, ut tamen non prorsus tollant. Dicunt enim ipsum nihil efficaciter posse, nisi adsit gratia, vel exstimulans sive operans, vel cooperans, vel consummans: et tamen in his omnibus fatentur vel applicationem sive conversionem humanae voluntatis, vel cooperationem, nimirum ponentes aliquam humanae voluntatis vim, quae nonnihil agit cum agente gratia. Haec est opinio vel Augustini, vel Thomae, sequentis Augustini sententiam, quatenus minimum tribuit libero arbitrio.'
20. Erasmus, *Hyperaspistes II* (Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia, vol. X, Leiden 1706 [= LB X], 1337 - 1536; 1521F/1522A): 'Priusquam haec de gratia et libero arbitrio contentio incruduisset, Orthodoxi paulo plus tribuebant hominis viribus, quam postea tributum est: In quibus aliquando fuerat et Augustinus, qui fidem et velle bonum tribuebat naturae viribus ...'. Cf. voor de interpretatie van Erasmus' *Hyperaspistes II* 'Cornelis Augustijn', *Hyperaspistes 2: Der Dialog zwischen Erasmus und Luther: (1990)*, nu in: *Erasmus: Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer*, Leiden etc. 1996 (zie noot 1), 277 - 292.
21. [Vervolg van noot 20] Erasmus, *Hyperaspistes II* (LB X, 1522A): 'quorum prius excusat, alterum palinodia damnat exorto Pelagio. Quod si quis expendat quam exile sit, quod hic vir, et hunc sequuti Bernardus ... relinquunt libero arbitrio, fatebitur liberi arbitrii nomen assertum potius, quam rem probatam. D.[ivus] enim Bernardus, qui quicquid tractat super hoc argumento, hausisse videtur ex Augustini libris, etiamsi id sedulo dissimulat, confictis etiam studio novis vocabulis, hunc in modum definit, *Liberum arbitrium est habitus animi liber sui.*'
22. Erasmus, *Hyperaspistes II* (LB X, 1522D): 'Haec certe libertas, quam tribuunt naturae vitiatæ, profecto misera est, et indigna tam splendido vocabulo.'

6. ERASMUS' WAARDERING VOOR AUGUSTINUS

Zoals te verwachten valt, is de waardering die Erasmus voor 'Augustinus in fase II' heeft duidelijk minder dan die van Luther. Voor Luther is Augustinus - en ik voeg bij: 'Augustinus in fase II' - de meest betrouwbare uitlegger van Paulus, en Paulus van zijn kant is de apostel bij uitstek, omdat hij de rechtvaardiging uit het geloof alléén predikt.²³ Niet voor niets ontleent hij de titel van zijn geschrift tegen Erasmus, 'De servo arbitrio', aan een uitspraak van Augustinus.²⁴ Erasmus daarentegen schrijft heel nuchter: 'De heilige Augustinus en degenen die hem volgen overwegen hoe groot het verlies aan ware vroomheid is als de mens op zijn eigen krachten vertrouwt. Daarom zijn zij eerder geneigd de genade, welke Paulus overall inprent, te beklemtonen.'²⁵ Het gaat hierbij om 'Augustinus in fase II'. Omdat de brieven van Paulus binnen het Nieuwe Testament voor Erasmus niet hetzelfde gewicht hebben als voor Luther, kan Erasmus ook de autoriteit van hun uitlegger, 'Augustinus in fase II', in zijn 'Hyperaspistes' aan zijn tegenstander Luther overlaten. Augustinus heeft gedurende 'fase II' ergens geschreven - waar, dat laat Erasmus in het midden -, dat God het goede en het kwade in mensen werkt, dat hij zijn eigen goede werken in mensen beloont en zijn eigen kwade werken in mensen bestraft.²⁶ Erasmus stelt nu de vraag aan de orde: verondersteld dat dit klopt, mag men zoiets dan aan de 'wereld', aan de 'menigte' bekendmaken?²⁷ Nee, want het zou schadelijk zijn, gezien de zwakheid van de mensen. Erasmus kan dan ook 'Augustinus in fase II' heel nuchter 'deze man' noemen, bepaald geen teken van hoge waardering.²⁸

---

23. Cf. Leif Grane, 'Divus Paulus et S. Augustinus, Interpres Eius Fidelissimus. Über Luthers Verhältnis zu Augustin', *Festschrift für Ernst Fuchs*, redd. G. Ebeling, E. Jüngel, G. Schunack, Tübingen 1973, 133-146.

24. Luther, *De servo arbitrio* (WA 18, 665, 10v; Martin Luther. Studienausgabe. Hg. von Hans-Ulrich Delius, vol. 3, Berlin 1983, p. 234, 6v): "Vnde et seruum potius quam liberum arbitrium uocat Augustinus libro 2. contra Iulianum." Augustinus: *Contra Iulianum II*, 8, 23 (MPL 44, 689): 'Sed vos festinatis, et praesumptionem vestram festinando praecipitatis. Hic enim vultis hominem perfici, atque utinam Dei dono, et non libero, vel potius servo propriae voluntatis arbitrio.'

25. Erasmus, *De libero arbitrio II* 10 (ed. Welzig, vol. 4, p. 50): 'Sanctus Augustinus et qui hunc sequuntur, considerantes, quanta sit perniciēs verae pietatis hominem fidere suis viribus, propensiores sunt in favorem gratiae, quam ubique Paulus inculcat.'

26. Erasmus, *De lib. arb. I* 10 (ed. Welzig 4, 18): 'Rursum fingamus esse verum iuxta sensum aliquem, quod alicubi scribit Augustinus, deum et bona et mala operari in nobis et sua bona opera remunerari in nobis et sua mala opera punire in nobis.' Cf. Augustinus, *De gratia Christi et de peccato originali* 25, 26 (MPL 44, 373; CSEL 42, 145, 26 - 146, 5): 'Desinat itaque iam Pelagius et se ipsum et alios fallere contra dei gratiam disputando. Non propter illorum unum triumphum, id est propter possibilitatem bonae uoluntatis atque operis, sed etiam propter uoluntatem atque operationem bonam erga nos gratia dei praedicanda est; nam illam possibilitatem ad utrumque ualere definit. Et tamen non ideo tribuenda sunt deo etiam nostra peccata, sicut et propter eandem possibilitatem uult tribuere bona opera nostra...'

27. Erasmus, *De lib. arb. I* 10 (ed. Welzig, 4, 18): 'mundo', 'vulgo', 'in tanta mortalium tarditate, socordia, malitia et ad omne impietatis genus irrevocabili pronitate', 'mortalium ingenia crassa et carnalia'.

28. Erasmus, *Hyperaspistes II* (LB X, 1522A): 'hic vir' [zie boven, noot 21].

Anderzijds treft Augustinus ook geen hard verwijt. Erasmus werpt Luther voor de voeten dat hij uit vrees voor de opvatting van Pelagius bijna Manicheeër werd: 'Luther zondigt in zoverre, als hij deze zonde overdrijft. Hij trekt zich zó ver van Pelagius terug, dat hij bijna voor Mani positie kiest.'²⁹ Erasmus had 'Augustinus in fase II' ook ervan kunnen verdenken in zijn strijd met Pelagius in opvattingen terug te zijn gevallen die hij in zijn negen jaar als 'auditor' bij de Manicheeërs gekoesterd had.³⁰ Maar dat doet hij niet.

7. ONDANKS DE SCHADUW VAN AUGUSTINUS: ERASMUS' INHOUDELIJKE POSITIEBEPALING IN DE DISCUSSIE OVER DE KRACHT VAN DE VRIJE WIL VOOR EN NA DE ZONDEVAL

De vrijheid van de wil bij Adam vóór de zondeval

Voor de opvatting dat de mens wel degelijk een vrije wil heeft, voert Erasmus in de eerste plaats een citaat uit Jezus Sirach aan.³¹ Het citaat maakt volgens hem duidelijk, dat de mens 'vanaf het begin' de vrijheid heeft gehad Gods geboden op te volgen of niet. Omdat er staat 'vanaf het begin' (ab initio), moet het in dit citaat over Adam gaan.³² Dus moet Adam voor de val bekwaam geweest zijn uit eigen kracht in deze staat van volkomenheid te blijven. Had hij dan geen genade Gods nodig? Toch wel, maar alleen om de eeuwige zaligheid te bereiken.³³ God moet Adam zo geschapen hebben, dat deze voor de val een onbedorven rede had die hem kon zeggen wat hij moest nastreven en wat hij moest vermijden. God had hem een onbedorven wil gegeven, vrij tot het goede en tot het kwade. Erasmus schrijft openhartig dat hij er zich van bewust is, dat zijn beweringen niet zonder meer uit duidelijke getuigenissen van de Heilige Schrift af te leiden zijn.³⁴ Toch werden ze naar zijn mening door 'orthodoxe vaders' op aannemelijke gronden geleerd. Erasmus laat in het midden wie deze 'orthodoxe vaders' zijn. Eens te meer noemt hij geen namen. Verondersteld mag worden dat hij precies weet dat hij, wat de mogelijkheden van

29. Erasmus, *Hyperaspistes* II (LB X, 1523B): '(Ab hac opinione recte dissentit) Lutherus (, sed) in hoc peccat, quod supra modum exaggerat hoc peccatum, sic resiliens a *Pelagio*, ut propemodum incurrat in *Manichaeum*.'

30. Cf. Johannes van Oort, 'Manichëisme: over oorsprong, verspreiding en betekenis van een gnostische wereldkerk', *Kerk en theologie* 47 (1996), 137 - 154, met betrekking tot Augustinus vooral 145 - 151; dez., 'Augustinus und der Manichäismus', A. van Tongerloo en J. van Oort (redd.), *The Manichaeum NOTE*, Louvain 1995, 289 - 307.

31. Erasmus, *De lib. arb.* IIa1 (ed. Welzig 4, 36): *Ecclesiasticus* 15, 14 - 18. Erasmus weet wel dat Hieronymus er op gewezen heeft, dat het boek Jezus Sirach ooit niet tot de bijbelse canon behoorde. Maar deze afwijzing van Jezus Sirach was volgens Erasmus niet terecht.

32. Erasmus, *De lib. arb.* IIa1 (ed. Welzig 4, 36): 'Deus ab initio constituit hominem et reliquit illum in manu consilii sui.' (*Ecclesiasticus* 15, 14)

33. Erasmus, *De libero arbitrio* IIa2 (ed. Welzig 4, 38): 'In homine sic erat recta liberaque voluntas ... ut absque praesidio novae gratiae non potuerit assequi felicitatem immortalis vitae ...'

34. Erasmus, *De libero arbitrio* IIa2 (ed. Welzig 4, 38): 'Haec tametsi non possunt omnia apertis scripturarum testimoniis convinci ...'

Adam voor de val betreft, de antipelagiaanse geschriften van Augustinus, 'Augustinus in fase II', tegen zich heeft.³⁵ Erasmus konstrueert hier dus een groep van 'orthodoxe vaders' waarin 'Augustinus in fase II' zich niet thuis zou voelen.

Terzijde zij opgemerkt dat ook Erasmus - evenals de meeste theologen uit die tijd - Eva door de zondeval als sterker beschadigd ziet dan Adam. De slang kon Eva ervan overtuigen dat Gods dreigingen nietig waren. In Eva is als gevolg van haar overtreding niet alleen de wil bedorven, maar ook de rede.³⁶ Dit oordeel beredeneert Erasmus niet op grond van de Heilige Schrift. In Adam ziet Erasmus vooral de wil als bedorven, omdat hij uit overmatige liefde jegens zijn bruid Eva tegen Gods wil inging.

De vrijheid van de wil bij de nakomelingen van Adam na diens val

Druist de opvatting van de mogelijkheden van Adam vóór de zondeval al tegen de antipelagiaanse geschriften van Augustinus in, nog sterker verwijderd zich Erasmus van 'Augustinus in fase II' door zijn korte schets van het verschil tussen de Pelagiaanse leer en de orthodoxe leer. De Pelagianen beweren volgens hem, dat de vrije wil na de zondeval alléén maar vergeving van de zonde en herstel nodig heeft om eeuwig leven tot stand te kunnen brengen,³⁷ terwijl volgens 'de orthodoxen' de hulp van Gods genade nodig zou zijn. Luther verwijt Erasmus de leer van Pelagius zo weinig precies te hebben geschetst, dat het verschil tussen zijn leer en de leer van 'de orthodoxen' vervaagt.³⁸

8. DE OVERNAME VAN DE DOOR AUGUSTINUS AAN DE ORDE GESTELDE VRAGEN VORMT OOK VOOR ERASMUS HET REFERENTIEKADER. GENOEMDE EN NIET-GENOEMDE VOLGELINGEN VAN AUGUSTINUS

Het is heel duidelijk dat Erasmus Bernardus van Clairvaux in de voetsporen van 'Augustinus in fase II' ziet wandelen. Hij noemt Bernardus bijvoorbeeld in de 'Hyperaspistes II' in een reeks van volgelingen van Augustinus op de eerste plaats: 'Als men overweegt hoe nietig het is, wat deze man [Augustinus] en in zijn voetstappen Bernardus [en anderen] nog van de vrije wil verwachten, zal men

35. Vgl Christian Dolfen, *Die Stellung des Erasmus von Rotterdam zur scholastischen Methode*, Osnabrück 1936.

36. Cf. Erasmus, *De libero arbitrio* IIa2 (ed. Welzig 4, 40).

37. Erasmus, *De libero arbitrio* IIa3 (ed. Welzig 4, 40): 'Ea vis animi ... per peccatum obscurata est, non extincta, voluntas ... amissa libertate cogebatur servire peccato ... condonato peccato hactenus facta est libera, ut iuxta sententiam Pelagianorum absque praesidio novae gratiae posset adipisci vitam aeternam, sic tamen, ut salutem suam deo ferret acceptam, qui et condidit et restituit liberum arbitrium ...'

38. Luther, *De servo arbitrio* (Studienausgabe, ed. Delius, 3, 235, 16v.): 'recitans tot opiniones de libero arbitrio, ut Pelagium pene facias Euangelicum ...'. Cf. de uitgave van Erasmus' *De libero arbitrio* van Johannes von Walter, [Leipzig 1910 =] Leipzig 1935, p. 21 - 22, voetnoot 5 en p. 26, voetnoot 1.

moeten zeggen dat zij eerder de benaming 'vrije wil' laten gelden dan de zaak.³⁹ Bernardus is dan ook zeker een van de theologen bij wie Erasmus 'Augustinus in fase II' ziet doorwerken. Onder anderen hem zal hij waarschijnlijk bedoelen als hij 2 Cor. 3,5 citeert⁴⁰ en, zoals hij zich uitdrukt, 'orthodoxe vaders' noemt die drie stappen van elkaar onderscheiden: denken, willen en tot stand brengen [cogitare, velle, perficere].⁴¹ Augustinus had in 'fase II' tegen Pelagius duidelijk gemaakt, dat hij niet alleen de mogelijkheid het goede te willen en te werken, maar ook het tot stand komen van de goede wil en het tot stand komen van het goede werk van Gods genade verwachtte.⁴² Bernardus van Clairvaux gaat nog een stap verder. Hij brengt 2 Cor. 3, 5 in verband met Phil. 2, 13: 'God is het, die om zijn welbehagen zowel het willen als het werken in u werkt.' Het resultaat is een systematiek van drie opeenvolgende stappen: menselijke activiteit bestaat uit denken, willen en werken. Bernardus verdeelt de samenwerking tussen Gods genade en de menselijke krachten over alle drie de stappen. Ik citeer: 'Is dit dan de gehele prestatie van de vrije wil, zijn enige verdienste, dat hij instemt? Ja. Maar dit wil niet zeggen, dat dan toch de toestemming, waarin de hele verdienste bestaat, van hem [van de vrije wil] zou zijn, want niet eens het "denken", dat toch minder is dan toestemmen, "zijn wij uit onszelf bekwaam te doen" [2 Cor. 3, 5]. De woorden zijn niet van mij, [Bernardus], maar van de apostel [Paulus], die alles wat goed kan zijn, het "denken" [2 Cor. 3, 5], het "willen en het tot stand brengen naar zijn welbehagen" [Phil. 2, 13] aan God toeschrijft, niet aan zijn [eigen] wil.'⁴³ Tot nu toe ziet het eruit alsof God alléén alle drie stappen in de mens tot stand zou brengen. Maar Bernardus differentieert wel degelijk: 'Als God dus deze drie, het denken van het goede, het willen, het tot stand brengen in ons werkt, doet hij het eerste [het denken] zeker zonder ons, het tweede

---

39. Erasmus, *Hyperaspistes* II (LB X, 1522A). Geciteerd boven in noot 21.

40. 'Niet dat wij uit onszelf bekwaam zijn iets als ons werk te denken [Vulgaat: cogitare], maar onze bekwaamheid is Gods werk ...'

41. Erasmus, *De libero arbitrio* IIIc4 (ed. Welzig 4, 140/142): 'Primum enim quidam orthodoxi patres tres gradus faciunt operis humani: primus est *cogitare*, secundus *velle*, tertius *perficere*. Atque in primo quidem ac tertio nullum locum tribuunt libero arbitrio quicquam operandi. Animus enim a sola gratia /142/ impellitur, ut cogitet bonum, et a sola gratia peragitur, ut perficiat, quod cogitavit. Ceterum in medio, hoc est in consensu simul agit gratia et humana voluntas, sic tamen, ut *principalis causa* sit gratia, *minus principalis* nostra voluntas. Quoniam autem summa rei tribuitur illi, qui totum contulit ad perficiendum, non est, quod homo ex bono opere sibi quicquam asserat, cum hoc ipsum, ut possit consentire et *cooperari* gratiae divinae, dei munus sit.' (cursief: C.B.) Het is opmerkelijk dat Erasmus, hierin verschillend van Bernardus van Clairvaux [zie het citaat in noot 45], niet van een medewerking van de mens rept bij de uitvoering, dus bij de derde stap.

42. Cf. Augustinus: *De gratia Christi et de peccato originali* 25, 26 [zie boven noot 26].

43. Bernardus Claravallensis, *Tractatus de gratia et libero arbitrio*, caput 14, 46 (S. Bernardi opera, vol. 3, *Tractatus et Opuscula*, Rom 1963, 199, 1 - 18 [noot 45]): 'Quid igitur? Hoc ergo totum liberi arbitrii opus, hoc solum eius est meritum quod consentit? Est prorsus. Non quidem quod vel ipse consensus, in quo omne meritum consistit, ab ipso sit, cum nec "*cogitare*", quod minus est quam consentire, "aliquid a nobis quasi ex nobis sufficientes simus" [2 Cor. 3, 5]. Verba sunt non mea, sed Apostoli, qui omne quod boni potest esse, id est "*cogitare*, et *velle*, et *perficere* pro bona voluntate", attribuit Deo [Phil. 2, 13], non suo arbitrio.' [cursief: C. B.]

[het willen] met ons, het derde [het tot stand brengen] door ons.⁴⁴ Hij is ons voor door ons een goede gedachte te sturen. Doordat Hij verder de slechte wil verandert, verenigt Hij deze met zich door de instemming. Doordat Hij het aan de instemming mogelijk en zelfs gemakkelijk maakt, wordt Hij als innerlijk bewerker bekend door middel van ons uiterlijk werk. [...] Toestemming en werk zijn weliswaar niet uit ons, maar ook niet zonder ons.⁴⁵ Bernardus reduceert de bijdrage van de vrije wil tot toestemming.

Bernardus, de theoloog uit de Hoge Middeleeuwen, is zeker niet de enige die Erasmus op het oog heeft. Er zijn ook laatmiddeleeuwse volgelingen van Augustinus die deze drie stappen van elkaar onderscheiden en die Erasmus kan kennen en bedoelen, als hij het over theologen heeft die drie stappen van elkaar onderscheiden: 'denken, willen en tot stand brengen'. Toen Erasmus van 1495 tot 1499 in Parijs studeerde, waren daar de uiteenzettingen aan de theologische faculteit rond de genadeleer uit het midden van de veertiende eeuw nog steeds bekend. Van de Parijse theologen Jean de Falisca en Thomas van Cracovie weten we dat ze uittreksels hadden van de commentaar op de 'Sententiae' van de laatmiddeleeuwse Augustijner monnik Gregorius van Rimini († 1358). En in de tweede helft van de vijftiende eeuw gebruiken de prior van de Sorbonne Thomas Troussel († 1481) en de humanist en theoloog Guillaume Fichet († ongeveer 1480) een handschrift dat lange passages over de genadeleer bevat van de laatmiddeleeuwse Augustijner monnik Hugolinus van Orvieto († 1373).⁴⁶ Bij deze twee bewuste volgelingen van 'Augustinus in fase II' uit de orde van de Augustijner monniken vinden wij nu de drie stappen 'denken, willen en tot stand brengen', die Erasmus noemt. In tegenstelling tot Hus, die door Erasmus wel bij name wordt genoemd, gelden zij als orthodoxe theologen.

Voor Gregorius van Rimini is de mens niet alleen voor het denken van een goed werk volstrekt afhankelijk van God, maar ook voor het willen en het tot stand brengen. Gregorius radicaliseert in zijn commentaar op de 'Sententiae' van Petrus Lombardus dus de positie van Bernardus van Clairvaux. De mens weet naar zijn mening niet uit eigen kracht, wat God van hem eist (en wat tegelijk het goede is).

---

44. B. Kohout-Berghammer merkt op dat deze zin van Bernardus op Augustinus' *De gratia et libero arbitrio* 17 (PL 44, 901) lijkt: Bernhard von Clairvaux, *Sämtliche Werke lateinisch-deutsch*, vol. 1, Innsbruck 1990, p. 255, noot 134.

45. Bernardus Claravallensis, voortzetting van noot 43: 'Si ergo Deus tria haec, hoc est bonum cogitare, velle, perficere, operatur in nobis, primum profecto *sine nobis*, secundum *nobiscum*, tertium *per nos* facit. Siquidem immit[t]endo bonam cogitationem, nos praevēnit; immutando etiam malam voluntatem, sibi per consensum iungit; ministrando et consensui facultatem vel facilitatem, foris per apertum opus nostrum internus opifex innotescit. [Sane ipsi nos praevēnere nequaquam possumus. Qui autem bonum neminem invenit, neminem salvat, quem non praevēnit. A Deo ergo sine dubio nostrae fit salutis exordium, nec per nos utique, nec nobiscum.] Verum consensus et opus, etsi non ex nobis, non iam tamen sine nobis.' [cursief: C. B.]

46. Cf. in het boven genoemde artikel van Burger, 'Erasmus' Auseinandersetzung' (noot 1), p. 8, noot 29, met verwijzingen naar twee artikelen van Venicio Marcolino in: Willigis Eckermann, *Schwerpunkte und Wirkungen des Sentenzenkommentars Hugolins von Orvieto O.E.S.A.*, Würzburg 1990, vooral p. 321 en p. 478 - 481.

Als de mens het wel zou weten, zou hij niet in staat zijn om het uit eigen kracht te willen. Maar zelfs al zou hij het weten en willen, hij zou het niet tot stand kunnen brengen.⁴⁷ Gregorius offert het idee van de verantwoordelijkheid van de mens op teneinde de soevereiniteit van God zuiver te houden van enige concurrentie. Als Erasmus hem genoemd zou hebben, was hij in dezelfde groep terechtgekomen als Johannes Hus en Maarten Luther.

Hugolinus van Orvieto daarentegen vertegenwoordigt in zijn commentaar op de 'Sententiae' ongeveer honderdzeventig jaar vóór 'De libero arbitrio' een opvatting die lijkt op die, waarvoor Erasmus het meeste voelt. Deze Augustijner monnik wijst enerzijds een overschatting van het menselijk vermogen in de lijn van Pelagius af. Maar anderzijds ziet hij - evenals later Erasmus - heel sterk het gevaar God tot oorzaak van de kwade daden van de zondaren te verklaren. Daarom zal volgens hem God niet zowel het goede als het kwade in mensen tot stand brengen, maar alleen het goede. Omdat het God alléén is die het werken van mensen mogelijk maakt, geeft hij door zijn algemene invloed (*influentia generalis*) ook het vermogen tot het kwade. Maar verantwoordelijk voor het kwade is toch de wil van de mens, hij is eraan schuldig. De geschapen menselijke wil is een gedeeltelijke oorzaak, sterk genoeg, om het kwade tot stand te brengen.⁴⁸ Gaat het daarentegen om het doen van het goede, dan ligt de zaak voor Hugolinus anders. Hiervoor is de mens aangewezen op Gods genade. Het aandeel van de menselijke wil bij het doen van het goede is veel geringer: hij is maar de gedeeltelijke halve oorzaak!⁴⁹

Erasmus geeft de voorkeur aan een positie die lijkt op die van Hugolinus. Naar zijn formulering vermijdt ze enerzijds de nadelen van een té sterk vertrouwen op de

47. Cf. Gregorius Ariminensis O.E.S.A., *Lectura super primum et secundum Sententiarum*, in 2 *Sententiarum* dist 26-28 art 1 conclusiones 1-3 (ediderunt A. Damasus Trapp/ Venicio Marcolino, vol. 6, Berlin/New York 1980, 24, r. 11-19): 'Quo promisso volo tres conclusiones probare: Quarum prima est quod nullus homo in statu praesenti, dei etiam generali influenza stante, potest absque speciali auxilio eius *agere* aliquem actum moraliter bonum. Secunda, quod nullus homo etc potest absque speciali auxilio dei in his quae ad moralem vitam pertinent sufficienter *cognoscere* quid volendum vel nolendum, agendum vel vitandum sit. Tertia, quod nullus homo etc, habita etiam sufficienti notitia de aliquo volendo vel nolendo, agendo vel vitando ex his quae ad moralem vitam pertinent, potest absque speciali auxilio conformiter *velle* vel *agere*.' [cursief: C.B.] Cf. Christoph Burger, 'Der Augustinschüler...' (cf. noot 17), verder Manuel Santos Noya, *Die Sünden- und Gnadenlehre des Gregor von Rimini*, Frankfurt etc. 1990, II.4.2. Das dreifache moralische Unvermögen des gefallenen Menschen, 89 - 91; Franz-Bernhard Stammkötter, 'Der Konflikt zwischen aristotelischer und augustinischer Ethik bei Aegidius von Rom und Gregor von Rimini', *Analecta Augustiniana* 59 (1996) 291 - 311.

48. Hugolinus van Orvieto: 'causa partialis, integra et sufficiens,' zie noot 49.

49. Hugolinus van Orvieto: 'semiconcausa partialis.' Hugolini de Urbe Veteri O.E.S.A. *Commentarius in quattuor libros sententiarum, principium primum, quaestio, art. 1* (ed. Willigis Eckermann O.S.A., vol. I, Würzburg 1980, 12, regels 54-58): 'Sit A dilectio dei, sit B velle furari. Tunc utriusque entitatis deus est causa partialis et *voluntas creata* altera causa partialis, sed differenter. Nam respectu B est partialis, integra et sufficiens, sed respectu A est *semiconcausa partialis* et eget pro suo partiali coefficere vitae iuvamento seu complemento divino.' [cursief: C.B.] Cf. Christoph Burger, 'Freiheit zur Liebe ist Geschenk Gottes. Hugolin von Orvieto († 1373) als Schüler Augustins', *Augustine, the Harvest, and Theology (1300 - 1650). Essays Dedicated to Heiko Augustinus Oberman...*, ed. by Kenneth Hagen, Leiden 1990, 21-40; 26v. 32v. 38.

eigen verdienste, en anderzijds de nadelen van volledige afhankelijkheid van de menselijke wil van Gods genade. Verder bewaart deze positie ook de voordelen die Luther bewondert.⁵⁰ Helaas zegt Erasmus niet, wie deze positie al vóór hem geformuleerd hebben. 'Augustinus in fase II' is het niet, dat is volstrekt duidelijk. Zou het iemand als Hugolinus kunnen zijn? Inhoudelijk komt die positie erop neer, dat het initiatief volledig aan Gods genade wordt toegeschreven. Dat vindt men bij Augustinus, bij Bernardus, Gregorius en Hugolinus terug. In het verdere verloop daarentegen zal de menselijke wil een rol blijven spelen. Eerder al had Erasmus het willen van het goede in drie stappen onderverdeeld: 'beginnen, voortgaan, tot stand brengen'.⁵¹ Nu komt hij daar op terug. Hij gebruikt deze keer geen werkwoorden, maar spreekt in substantieven over 'begin, voortgang, voleinding'. Doordat hij deze termen gebruikt, laat Erasmus naar mijn mening duidelijk zien dat hij hier niet uit werken van Augustinus put, maar uit geschriften van laatmiddeleeuwse theologen.⁵² De genade dient volgens Erasmus als hoofdoorzaak gezien te worden, de menselijke wil als tweede en als afhankelijk van de eerste oorzaak, die geen tweede nodig heeft. Wat de vrije wil tot stand brengt, is zeer weinig. De mens zal dus zijn heil volledig aan Gods genade toeschrijven. Gods genade heeft immers de vrije wil geschapen, van zonde bevrijd en genezen.⁵³

---

50. Erasmus, *De libero arbitrio* IV8 (ed. Welzig 4, 170): 'Poterat enim mea sententia sic statui liberum arbitrium, ut tamen vitaretur illa fiducia meritorum nostrorum ceteraque incommoda, quae vitat Lutherus, simulque ea incommoda, quae nos supra recensuimus, nec perirent ea commoda, quae miratur Lutherus.'

51. Erasmus, *De libero arbitrio* IIa12 (ed. Welzig 4, 56): 'negant hominem posse *velle bonum* sine gratia peculiari, negant posse *incipere*, negant posse *progredi*, negant posse *perficere* sine principali perpetuoque gratiae divinae praesidio.' [cursief: C.B.]

52. Cf. Burger, 'Freiheit' (zie noot 49), 31: 'Was Augustin verbal beschrieben hatte (Gott wirkt zuerst ohne uns und dann mit uns zusammen), das hatte der Lombarde substantiviert und war so zu seiner Unterscheidung zwischen einer "gratia operans" und einer "gratia cooperans" gelangt.'

53. Erasmus, *De libero arbitrio* IV, 8 (ed. Welzig 4, 172). Zijn eigen mening wordt het best duidelijk uit een brief. Drie jaar na het schrijven van 'De libero arbitrio', dus ook na de 'Hyperaspistes I en II', schrijft Erasmus aan zijn Engelse vriend Thomas Morus: 'Ware het niet dat Paulus tegenstreeft, ik zou ervoor zijn een billijkerwijze gegeven genade te leren, zoals zij het uitdrukken, alléén uit de kracht van de natuur, dus geen "bijzondere genade". Maar deze opvatting accepteren niet eens de scholastieke theologen.' (Erasmus, brief aan Thomas Morus, 30 maart 1527; P. S. Allen, *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, n. 1804, regels 91 - 95; vol. 7, 8): 'Mihi non displiceret opinio que putat nos ex meris nature viribus absque peculiari gratia posse de congruo, vt illi [scilicet: theologi scholastici] loquuntur, gratiam instituere, nisi refragaretur Paulus: quanquam ne scholastici quidem hanc recipiunt sententiam.'

9. AUGUSTINUS IS WEL VAN BETEKENIS VOOR ERASMUS' VRAAGSTELLING, MAAR NIET VOOR ZIJN ANTWOORD OP DE VRAAG NAAR DE VRIJE WIL VAN DE MENS

Zodra Erasmus er niet langer omheen kan zich tegen Luther af te zetten, kiest hij een vraagstelling die door Augustinus is geformuleerd.⁵⁴ Omdat hij besloten heeft zijn eigen positie tegenover die van Luther af te bakenen, is het van meet af aan duidelijk dat zijn voorzichtige overwegingen over bijbelse uitspraken vóór en tegen een vrije menselijke wil ten overstaan van God tot een conclusie zullen leiden die afwijkt van die van 'Augustinus in fase II' en natuurlijk van die van Luther. Hij kiest er in 'De libero arbitrio' niet voor om met 'Augustinus in fase I' tegen 'Augustinus in fase II' te argumenteren. Evenmin maakt hij hier gebruik van de bekende mogelijkheid Augustinus onschadelijk te maken door hem van bewuste overdrijving te beschuldigen. Hij geeft veeleer tegenover de interpretatie, die Luther op 'Augustinus in fase II' toepast, een interpretatie, die al vanuit het laatmiddeleeuwse Augustinisme bekend is: hij zwakt de posities van 'Augustinus in fase II' wat af, teneinde de vrije wil van de mens bij het bereiken van het eeuwige heil toch ook een bescheiden rol te laten spelen. In reactie op de woedende protest van Luther wijst hij in zijn 'Hyperaspistes' nog eens op de ontwikkeling van Augustinus, maar laat hem verder aan zijn tegenstander over. Erasmus kan ook verder zonder zich op Augustinus te beroepen.

---

54. Cf. Schindler, 'Gnade und Freiheit' (zie noot 16), 178: 'Der große Afrikaner hat nicht etwa das, was man schon immer dachte, bloß deutlicher ausgesprochen...'